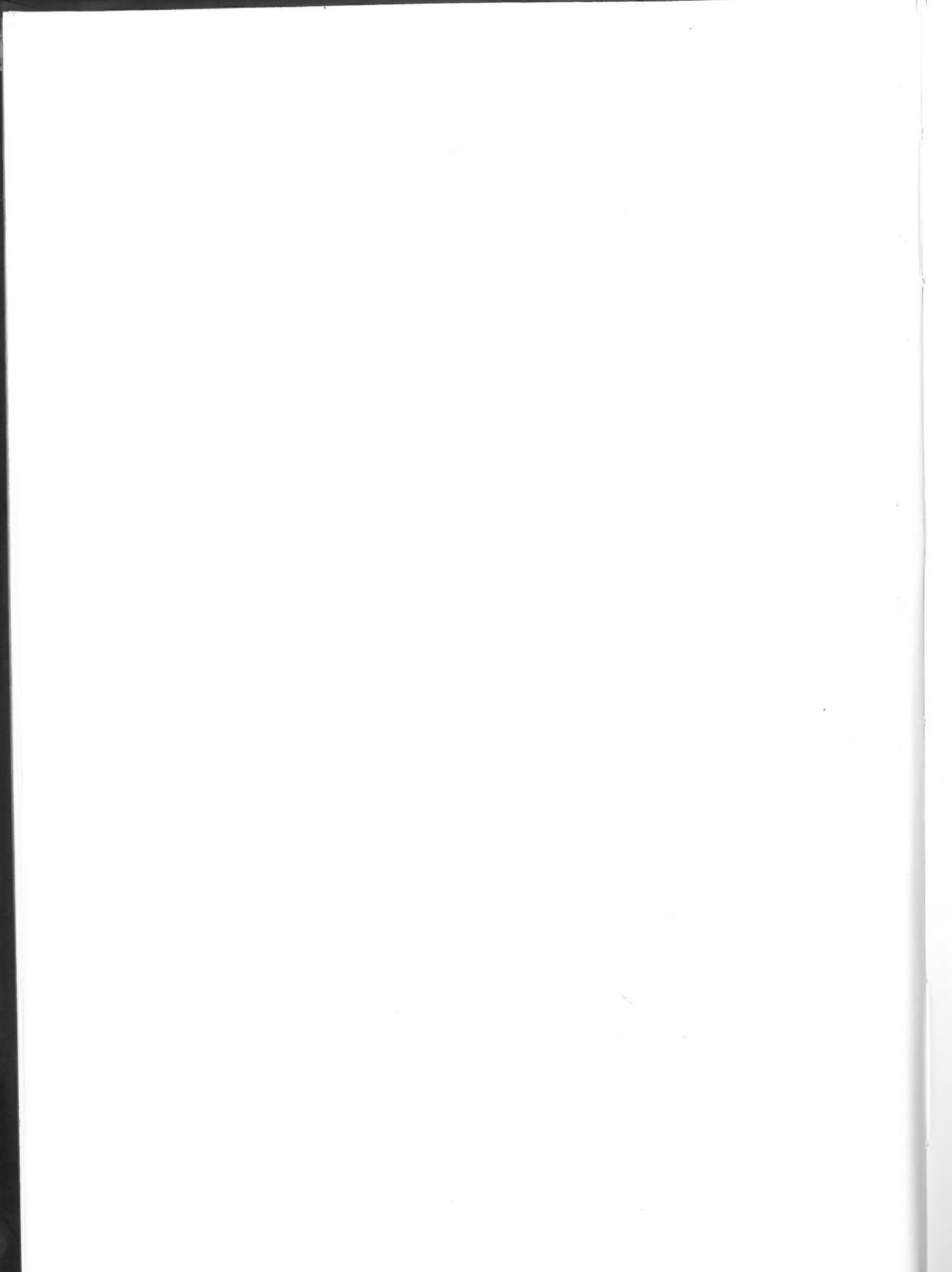

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

ПРОДЪЛЖЕНИЕ НА ХУДОЖЕСТВЕНОИЗОБРАЗИТЕЛНИТЕ ТРАДИЦИИ НА ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XV ВЕК

Георги ДАНЧЕВ (Велико Търново)

Художественоизобразителните традиции, създадени и утвърдени в богатото агиографско и панегирично наследство на Патриарх Евтимий Търновски през последната четвърт на XIV в., не биват унищожени, въпреки трагичната съдба на българската държава след поробването ѝ от турските завоеватели.

През 1393 г. престолният Търновград е завладян, Евтимий е изгонен от патриаршеската църква, а наскоро след това е заточен в Бачковския манастир. Учениците му се разбягват, като някои от тях дори се преселват в чужбина. Една част от търновските ръкописни книги биват пренесени на север в Румъния, други са отнесени на юг в манастирите на Атонския полуостров, а трета част от тях (неизвестно кои и колко) са изгорели в пожарите на робството.

След тези трагични дни, когато на Царевец, както свидетелствува митрополит Йосиф Бдински, „в непрестъпната Светая светих влазяха нозете на нечестивите ...“¹, книжовният живот в Търновград замира. Но създадените художественоизобразителни традиции от гениалното перо на последния търновски патриарх не биват унищожени. Те намират отглас и продължение в произведенията и на преките, и на непреките му ученици, живели и творили в България или в чужбина в края на XIV в. и в първите десетилетия, а и през втората половина на XV в.

Най-ярко това продължение на традициите проличава в богатото книжовно наследство на такива писатели като митрополит Киприан², митрополит Йоасаф Бдински³, Григорий Цамблак⁴ и Константин Костенечки⁵. В техните произведения и по-конкретно в житията и похвалните им слова, се срещаме с Евтимиевите художествени принципи, известни в науката като „плетение словес“.

Повечето от учениците на последния търновски патриарх са живели и творили, поради споменатите исторически събития, извън пределите

на България — в Сърбия, в Русия, в Румъния. Тяхното книжовно наследство заема достойно място и в старата сръбска, руска и румънска литература. Изяснявайки характера, същността и съдбата на Евтимиевата книжовна школа в манастира „Св. Троица“, проф. д-р Пеньо Русев с основание изтъква: „Но унищожено в Търновград, делото на търновските книжовници възкръсва за нов живот, като се разпростира далеч на запад, север и североизток и се превръща във важен момент от културното развитие на Югоизточна и Източна Европа“⁶.

Художественоизобразителните традиции, утвърдени в житията и похвалните слова на Патриарх Евтимий Търновски и на споменатите негови преки и непреки ученици, биват продължени и по-късно — през втората половина на XV в. и от по-далечните му последователи. Най-ярко това проличава в книжовното наследство на талантливите книжовници Владислав Граматик и Димитър Кантакузин, които оставят ярки следи в нашата литература през тази епоха. Тъкмо върху продължението на художественоизобразителните традиции на Търновската книжовна школа в агиографско-панегиричното наследство на тези двама далечни Евтимиеви последователи ще насочим вниманието си в настоящия доклад.

Макар че Владислав Граматик твори близо едно столетие по-късно от времето, когато бива създадена Търновската книжовна школа, той познава великолепно произведенията и на последния Търновски патриарх, и на преките му ученици. Доказателство за това е не само неговата забележителна творба „Рилска повест“, посветена на последното пренасяне мощите на св. Иван Рилски от Търновград в Рилския манастир. В нея Владислав Граматик продължава най-осезателно художествените традиции на Търновската книжовна школа, утвърдени още в края на предишното столетие.

За Владиславовото добро познаване на Евтимиевите агиографски и панегирични произведения, а дори и на посланията му, свидетелстват и множеството техни преписи, поместени в различните му сборници. В автографи на Владислав Граматик до нас са достигнали много Евтимиеви съчинения. А по-добро доказателство за тяхното познаване от книжовника е трудно да се намери.

В един от най-ценните си и обемисти сборници (съдържа 1540 страници), написан по поръка на Димитър Кантакузин и известен в науката като Загребски сборник от 1469 г.⁷, той помества редом със съчиненията на мнозина видни гръцки книжовници и Евтимиевото житие на св. Иларион Мъгленски. А в Рилския панегирик от 1479 г.⁸, запазен в България до наши дни, Владислав Граматик преписва шест произведения на Патриарх Евтимий Търновски. Това са двете Евтимиеви похвални слова — за св. Константин и Елена и за св. великомъченица Неделя, житието му на св. Иван Рилски и трите му послания, писани и изпратени някога до

монах Киприан — бъдещия киевски, а по-късно московски и всеруски митрополит Киприан, второ до Угро-влахийския митрополит Антим и трето — до йеромонах Никодим Тисменски. Евтимиеви произведения има поместени и в Рилския панегирик от 1483 г., който с основание се счита от някои учени (проф. Йордан Иванов⁹ и Б. Ст. Ангелов¹⁰) за колективно дело на Владислав Граматик и на неговия ученик — рилския монах Мардарий. В този сборник са поместени три Евтимиеви жития: на св. Иван Рилски, на св. Петка Търновска и на св. Иларион Мъгленски.

Тези изключително ценни Владиславови автографи заедно с редица други негови преписи на произведенията на различни български писатели, между които са и Евтимиевите ученици Григорий Цамблак, Йоасаф Бдински и Константин Костенечки доказват категорично неговата широка ерудираност върху книжовното наследство на представителите на Търновската книжовна школа, творили в края на XIV в. и в първите десетилетия на XV в.

Най-ценен от тези Владиславови автографи е преписът му на „Похвално слово за св. Филотея“ от Йоасаф Бдински. Това е единственият съхранен до наши дни препис на словото без чието наличие нямаше да знаем, че е имало и такъв книжовник, и такава творба.

За да се изяснят обаче по-убедително творческите връзки между художественоизобразителните традиции на Търновската книжовна школа и писателските изяви на Владислав Граматик, трябва, макар и мимоходом, да се отдели внимание и на неговата Рилска повест. Бих искал веднага да припомня факта, че своята творба Владислав Граматик съчинява като продължение на Евтимиевото житие на св. Иван Рилски, макар че много често по-късно, осъзнавайки нейната същност като самостоятелна творба, книжовниците я преписват и в самостоятелни преписи, но и заедно с Евтимиевото житие на светеца.

Първопричината за създаването на повестта на Владислав Граматик са събитията около последното пренасяне мощите на най-популярния български светец от Търново в Рилския манастир през 1469 г. След това пренасяне книжовникът работи върху поръчания от манастира Панегирик, който бива завършен през 1479 г. Преписвайки Евтимиевото житие на светеца, книжовникът решава да разкаже в духа на съществуващата традиция и за последното пренасяне на мощите му, на което той е съвременник. В старата българска агиография, а и изобщо в старите литератури, съществува такава практика — да се отделя подобаващо внимание на всяко ново пренасяне мощите на светците. Характерен случай в това отношение е известният „Разказ за пренасяне мощите на св. Петка Търновска от Търново във Видин и Сърбия“, написан от Григорий Цамблак по време на неговото пребиваване в Дечанския манастир.

Пристъпвайки към написването на Рилската повест, Владислав Граматик се придържа към житиеписните традиции, ярко изразени в агио-

графските произведения на писателите от Търновската книжовна школа. Това се потвърждава от начина, по който са отразени редица подробности, свързани със събитията, на които книжовникът е съвременник. Той се учи и от Патриарх Евтимий Търновски, който разказва за различните пренасяния на мощите на светците в Търновград (на св. Иван Рилски, св. Петка Търновска, св. Филотея Темнишка, св. Иларион Мъгленски), както и от разказа на Григорий Цамблак за поредните пренасяния на мощите на св. Петка от Търново във Видин (след 1393 г.) и от Видин в Сърбия (след 1396 г.).

В Рилската повест на Владислав Граматик се чувства осезателно школуването му във вече утвърдените художественоизобразителни традиции на Търновската книжовна школа. Но в нея се среща и с продължение на тези традиции. Най-ярко това проличава в ония епизоди, където Владислав Граматик разказва и за поредица от събития, които не са пряко свързани с основното събитие, но имат своето място в повестта. Имам предвид нейните начални страници, облъхнати от летописен дух. В тях авторът разказва за трагичната съдба на балканските християнски народи — българи, гърци, сърби. Споменати са и двете решителни битки с турските нашественици: „при рѣцѣ, тако нарицаемѣи Марица“¹¹ (битката при Чирмен, 1371 г.) и „на мѣстѣ, глѣномѣи Косовѣ“¹² (битката при Косово, 1389 г.). Специално внимание е отделено и на възобновяването на Рилския манастир от тримата братя монаси от с. Граница, Кюстендилско — Йоасаф, Давид и Теофан.

С правдивост на изображението се отличава и епизодът, свързан с вълненията на рилските монаси, до които стига радостната вест, че мощите на св. Иван Рилски все още се пазят в престолния Търновград, макар че са минали повече от седемдесет години от поробването му. Те организират пренасянето на мощите, като потърсват помощта на султанката-вдовица Мария Бранкович, бивша жена на султан Мурад, запазила християнската си вяра.

В духа на Евтимиевите традиции, но много по-детайлно, Владислав Граматик разказва и за самото пренасяне на мощите — за вълненията на търновци, които с мъка се разделят с тях, едва след намесата на турския управител на града, за радостта, с която софиянци посрещат мощите, за вълненията на рилските монаси и на хората от близките селища, присъствали на посрещането на ковчега с мощите на светеца, завърнали се в светата рилска обител.

Като съвременник на описваните събития Владислав Граматик използва изобразителните похвати и средства на писателите от Търновската книжовна школа, срещани при подобни описания. Както и в Евтимиевите агиографско-панегирични произведения и в неговата Рилска повест се среща с ярки родолюбиви чувства — факт, който също потвърждава

школуването му в търновската книжнина, а и българското му народностно съзнание.

Художественоизобразителните традиции на Търновската книжовна школа през втората половина на XV в. намират твърде ярко присъствие, а и творческо продължение и в някои от произведенията на видния български писател от гръцки произход Димитър Кантакузин. Най-осезателно това проличава в неговото „Житие с малка похвала на св. Иван Рилски“. В тази Кантакузинова агиографска творба, посветена на рилския светец, се среща не само с пряката тематична връзка на писателя с българската действителност, но и с агиографско-панегиричното наследство на последния търновски патриарх, което Кантакузин познава великолепно. Всъщност, създавайки своето житие на св. Иван Рилски, той се нарежда непосредствено след Патриарх Евтимий в поредицата писатели (българи и гърци), създали през вековете жития на най-популярния български светец.

За тематична връзка на творческите търсения на агиографа, поета и епистолара Кантакузин с тематиката на представителите на Търновската книжовна школа говори и неговото „Похвално слово за св. Димитър Солунски“. Припомням само, че Похвално слово за този широко популярен сред балканските християнски народи светец е написал и Григорий Цамблак¹³, което може би вероятно е познато на Димитър Кантакузин.

Както е известно, в Евтимиевите жития и похвални слова се проявява характерното за края на XIV в., а и за XV в. сближаване между тези два жанра. По този въпрос има подробно изследване на проф. Донка Петканова-Тотева¹⁴. Запознат добре и с житията, и с похвалните слова на Евтимий Търновски и на учениците му — и по-конкретно с ярко изявената в тях тенденция за сближаване на функциите на двата жанра, Кантакузин, учейки се от традициите на Търновската книжовна школа, доразвива тези традиции, като създава едно интересно лирично житие на св. Иван Рилски — творба, чийто характер е загатнат още в нейното заглавие. Това е житие със силно подчертан лиричен характер. Не е случаен фактът, че още в наслова му е посочено, че това е „Димитрѣа Кантакузѣина о житїи изложителное въ крат'цѣ съ похвалою малою ...“¹⁵. Поетът Кантакузин, авторът на забележителната „Молитва към св. Богородица“ пише житие, учейки се от Евтимиевата агиографска практика, като акцентува на панегиричните епизоди, възхваляващи деянията на героя си. Подобни лирични моменти срещахме и в Евтимиевата агиография, но при Кантакузин те са силно подчертани.

В житието на св. Иван Рилски, Димитър Кантакузин следва творческите и композиционните особености, характерни за Евтимиевите жития и по-конкретно за житието му, посветено на Рилския светец. Както и другаде съм подчертавал¹⁶, в случая няма епигонство и сляпо подражание.

Текстуалните съпоставки показват, че е налице творческо продължение на художествените традиции в житийната книжнина, утвърдила се в Търновград в края на XIV столетие.

Характерното Евтимиево въведение в началото на житието му, представляващо теоретично обосноваване на нуждата от прослава на светците, съществува и в Кантакузиновото житие, реализирано чрез оригинални поетични мисли.

Като изтъква, че за св. Иван Рилски са писали и други преди него, Димитър Кантакузин съобщава, че той ще се докосне само до някои моменти от жизнения път на светеца, отдавайки нужните похвали за неговите дела. И наистина, втората част на житието, посветена на живота на светеца, е извънредно кратка. Авторът се придържа към обещанието си да бъде кратък. Отделните биографични подробности, заети от по-старите жития на светеца, биват придружени от поетични разсъждения, възхваляващи делата му. Тези подробности са използвани умело не толкова с цел да се разкаже животът на героя, а преди всичко той да се прослави и възвеличае.

И в Кантакузиновото житие на св. Иван Рилски е отделено значително място на съдбата на мощите на светеца. Традицията и в българската, и в гръцката агиография е наложила този момент като важна съставна част от композицията на житиеписните произведения. Като използва сведенията за различните по-раншни пренасяния на мощите на рилския светец, отразени и в Скилицовото, и в Евтимиевото житие, а вероятно и в разпространените устни предания, които са му известни. Димитър Кантакузин им отделя необходимото внимание. Макар че неговият разказ не е особено пространен, той не пропуска да съобщи известните му исторически факти, а и имената на някои от гръцките и българските владетели и патриарси, съвременници на съответното пренасяне.

В сравнение с по-предните епизоди в житието за различните пренасяния на мощите на св. Иван Рилски, Кантакузин отделя много по-голямо внимание на последното пренасяне. Както и в Рилската повед на Владислав Граматик, и тук се разказва подробно за възобновяването на Рилския манастир и за заслугите на тримата братя монаси Йоасаф, Давид и Теофан.

Преди да разкаже за последното пренасяне на мощите на св. Иван Рилски, Димитър Кантакузин споменава и различните исторически събития, довели до поробването на православните балкански народи от турците. И тук се среща с продължение на изобразителните традиции на Търновската книжовна школа. Писателят познава добре реда на събитията, свързани с османското нашествие на Балканите и им отделя необходимото внимание.

Особено място в композиционната структура на Кантакузиновото житие на св. Иван Рилски заема похвалата, за която авторът загатва още в заглавието му. Изградена с характерните за реторичната реч похвати, това е най-лиричната част в житието, приближаваща го до похвалните слова.

В заключение бих искал да изтъкна, че с цялостното си идейно-художествено звучение и особено с композиционния си строеж Кантакузиновото житие на св. Иван Рилски потвърждава връзките на автора си с житиеписната традиция на Търновската книжовна школа. Оказва се, че тази връзка е не само външнотематична. Димитър Кантакузин не само черпи биографични и други сведения от Евтимиевото житие на Рилския светец, но се съобразява и с установените вече традиции, към които не се придържа робски, а ги доразвива.

Димитър Кантакузин, както и неговият съвременник Владислав Граматик, отделя твърде голямо внимание и на историческите събития, които в една или в друга степен са свързани и с живота, и със съдбата на мощите на главния герой, както и трагичната съдба на християнските балкански народи. И в случая се срещаме с творческо продължение на художествено-изобразителните традиции на писателите от Търновската книжовна школа.

БЕЛЕЖКИ

¹ Динеков, П., К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1974, с. 453. (Превод на В. Сл. Киселков).

² Дончева-Панайотова, Н. Киприан — старобългарски и староруски книжовник. С., 1981, 113—115, 173.

³ Киселков, В. Сл. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, 209—212.

⁴ Данчев, Г. Традициите на Търновската книжовна школа в Житието на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. — В: Търновска книжовна школа. Т. I. С., 1974, 459—467.

⁵ Куев, К., Г. Петков. Събрани съчинения на Константин Костенечки. С., 1986, 33—34., 352—353.

⁶ Русев, П. Школата на Евтимий Търновски в манастира „Св. Троица“. — В: Търновска книжовна школа. Т. I..., с. 38.

⁷ Данчев, Г. Владислав Граматик — книжовник и писател. С., 1969, 41—58.

⁸ Пак там, 65—75.

⁹ Иванов, Й. Свети Иван Рилски и неговият манастир. С., 1917, с. 112.

¹⁰ Ангелов, Б. Ст. Владислав Граматик. — В: Старобългарско книжовно наследство. С., 1983, с. 99.

¹¹ Цитирам по автографа на Владислав Граматик — Рилския препис на поестта от 1479 г. Ркп. № 4/8 (61), л. 260^в, съхраняван в Рилския манастир.

¹² Пак там.

¹³ Данчев, Г. Димитър Кантакузин. С., 1979, 88—89.

УНИВ. БИБЛИОТЕКА "В. ТЪРНЕВ"

¹⁴ Петканова-Готева, Д. Нови черти на похвалното слово през XIV—XV в. — В: Търновска книжовна школа. Т. I..., 89—112

¹⁵ Ангелов, Б. Ст., Г. Данчев, Ст. Кожухаров, Г. Петков. Димитър Кантакузин. Събрани съчинения. С., 1989, 26.

¹⁶ Данчев, Г. Димитър Кантакузин 95—109.